

Г.М.Смағұлова¹, Ж.М.Кенжеғали²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: zharas_k@mail.ru)

Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті сақтауда су ресурстарының алатын орны

Мақалада Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі су ресурстарының орны мен рөлі қарастырылған. Аймақтағы трансшекаралық сулардан туындап отырған сұрақтардың шешілу жолдарына сараптама жасалған. Су-энергетикалық мәселелерді аймақтық деңгейде шешу үшін халықаралық тәжірибені қолдану қажеттілігі аталған. Су ресурстары ұлттық қауіпсіздікті сақтауда «қауіпсіздік» ұғымының негізгі компоненттерінің бірі екендігі жайлы тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: Орталық Азия аймағы, су ресурстары, трансшекаралық сулар, ұлттық қауіпсіздік.

Қазіргі кезде әлем бойынша су ресурстарының тапшылығынан туындайтын түрлі қақтығыстардың саны өсіп келе жатыр. Ал біз өмір сүріп отырған Орталық Азия аймағында бұл жағдай қандай сипатқа ие? Бұл сұраққа жауап беру үшін, алдымен, Орталық Азия мемлекеттеріндегі суға байланысты жағдайды айқындап алған дұрыс. Сарапшы-мамандардың пікірінше, Орталық Азия елдерінде су-энергетика мәселесіне байланысты жағдай күн тәртібінде өткір тұр.

Орталық Азия аймағының басты су ресурстарын осындағы екі ұлы өзені — Әмудария мен Сырдария, сонымен бірге бірқатар ұсақ өзендер мен көлдер құрайды. Осындағы мемлекеттерде экономиканың түрлі салаларының шапшаң қарқынмен дамуына байланысты бұл су ресурстарының қоры оларға аздық етуде. Сонымен бірге Орталық Азия мемлекеттеріндегі халық санының тез өсуіне байланысты күнделікті тұрмыста да судың көп жұмсалынуы оған деген қажеттілікті күн сайын арттыруда.

«Орталық Азияда судың жеткіліксіздігі ХІХ ғасырдың екінші жартысында, негізінен Орталық Азияның көптеген аудандарындағы көшпелі малшылардың отырықшы шаруашылыққа қарай өтуіне байланысты пайда болды» [1] деген Орталық Азия аймағындағы су ресурстарына байланысты бұл пікір шаруашылыққа деген сұранысты көрсете отырып, осы мәселенің өткен ғасырларда-ақ туындағанын айқындай түседі. Ал ХХ ғасырдың басында өмір сүрген қазақ зиялыларының бірі Нығмет Нұрмақов Қазақстандағы су мәселесі бірден бір тікелей көрші елдерге байланысты екенін «...водное хозяйство у нас всецело зависит от Среднеазиатских республик», — деп ашық айтқан болатын [2]. Бұл жағдайдың Қазақстанға аса ауыр тиетіні рас. Себебі Қазақстан жеріндегі өзен-сулардың басым бөлігі шекараның арғы жағынан бастау алады. Шекара арқылы ағатын су жолдары халықаралық қатынастарда «трансшекаралық сулар» деген ортақ атаумен белгілі. Мысалы, Қазақстандағы «трансшекаралық» деген атауға ие болып отырған су көздеріне Сырдария, Ертіс, Жайық, Іле т.с.с. жатқызамыз.

Трансшекаралық су-энергетика мәселесі Орталық Азия мемлекеттеріне айтарлықтай біршама қауіпті проблемаларды туындатып отыр. Оған ұлттық қауіпсіздіктің басты құрамдас бөліктері болып табылатын саяси, экономикалық және экологиялық қауіпсіздіктерді жатқызуға болады.

Қазіргі халықаралық қатынастарда трансшекаралық су мәселелері бүгінгі күні екі және көпжақты келісімдердің нәтижесінде шешілу керек екенін талап етіп отыр. Өкінішке орай, көп жағдайда Орталық Азия мемлекеттерінің су мәселесіне байланысты қызығушылықтары мен мақсат-мүдделері сай келмейді. Сонымен бірге бұл мәселе тек Орталық Азия мемлекеттерінен басқа шекаралас мемлекеттер — Ауғанстанның, Қытайдың және Ресейдің қатысуымен де шешілу керек екендігі біраз уақыттан бері айтылып жүр. Ол үшін әлемдік тәжірибеге сүйеніп, халықаралық шарттар мен келіссөздерге көңіл аударған жөн. Осыған байланысты Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы су-энергетика мәселелеріне байланысты мемлекетаралық деңгейдегі атқарылған шараларға тоқталатын болсақ, олардың бастамасы Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикалары Президенттерінің 1995 жылғы 14 сәуірде Шымкент қаласында кездесу барысында алғаш рет көтерілген болатын. Нәтижесінде тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттері арасында бірінші рет су-энергетика мәселесіне арналған ресми мәлімдеме жасалды. 1996 жылы Орталық Азия

Республикаларының Премьер-министрлері Мемлекетаралық Кеңестің отырысында аймақтың жылу-энергия және су ресурстарын пайдалану сияқты бірқатар мәселелерді қарады. Осыдан кейін Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикалары басшыларының Бішкек қаласындағы кездесулері кезінде трансшекаралық су-энергетика ресурстарын пайдалану туралы мәселені қарастырды [3]. Кездесу барысында трансшекаралық мәртебедегі су көздерін реттейтін немесе су жіберетін құбырлары бар мемлекет өз су-энергетика ресурстарын пайдалануда тәуелсіз құқыққа ие болады деп шешті. Көрші мемлекеттердің қоршаған ортасын, оның ішінде су көздерін ластануға айтылды. Мысалы, Сырдария өзені бассейніндегі су-энергетика ресурстарын пайдалануда Арал теңізіне тигізіп отырған әсерін ескере отырып, аймақтағы су-энергетика ресурстарын тиімді пайдалануда Шартқа қатысушы мемлекеттердің экономикалық дамуының қажеттілігін ескере отырып шешу, керек делінді [4]. Бұл құжаттар сол жылдары қызмет атқарған Орталық Азия экономикалық қауымдастығы (ОАЭҚ) аясында жүргізілген іс-шаралар аясында жасалды.

Орталық Азияның ірі су көзін құраушы Сырдария өзеніне байланысты, оның бассейніндегі су-энергетика ресурстарын пайдалануға қатысты Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикаларының арасында ұзақ мерзімді Келісімге қол қойылды. ОАЭҚ шеңберіндегі Премьер-министрлер Кеңесінде 1998 ж. тағы бір келісімге қол қойылған болатын. Келісім бойынша мемлекеттер таяу 5 жылдың ішінде Орталық Азия аймағындағы су шаруашылығының жағдайын шешпекші және энергиямен қамтамасыз етуді тұрақтандырмақшы болды. Алайда қабылданған келісім-шарттар өз мәнінде жұмыс атқара алмады. Сондықтан аймақтың су-энергетика ресурстарын қолданыста тиімді пайдалану үшін, Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары Халықаралық су-энергетикалық консорциум құру қажет деп шешті. 1998 ж. ОАЭҚ-ның Мемлекетаралық Кеңесінде Консорциум құру туралы шешім қабылданды. Оған қатысты жалпы сұрақтар, ұйымдастыру жұмыстары, мақсат-міндеттері, консорциумның іс-әрекетінің, қызметінің негізгі бағыттары сияқты бірқатар мәселелер қарастырылды және соған байланысты заңдар бекітілді. Консорциумға байланысты арнайы комиссия құрылды. Сарапшылар консорциумға қатысты түрлі жобалар әзірледі. Нәтижесінде ОАЭҚ-на мүше-елдердің консорциумға қатысты ұсталынып отырған позициялары толығымен қаралып, консорциумды құру уақытша кейінге қалдырылды. Дегенмен бұл бағыттағы жұмыстар мүлде тоқтап қалған жоқ. Ол баяу болса да атқарылуда. ОАЭҚ-ның 2000 жылға дейінгі Мемлекетаралық экономикалық интеграцияның бағдарламасында (26 шілде 1998 ж.) Орталық Азия елдерінің 2010–2030 жж. отын-энергетика жүйесінің тұрақты дамуына тиісті ұйымдардың болжау жасауы, су-энергетика ресурстарын тиімді пайдалану, Орталық Азия аймағындағы су-энергетика құрылыстарының 1-ші кезектегі объектілерінің келісілген тізімін көрсету айтылған еді [5].

Алайда, арада біраз жылдар өткеніне қарамастан, бұл проблема тек қағаз жүзінде ғана шешіліп отыр. Қазақстан мен Орталық Азия елдеріндегі су-энергетика ресурстарын тиімді пайдаланудың бүгінгі күні көп қыры бар.

Қазақстанда су ресурстарын тиімді пайдалануға байланысты тиісті ведомстволарда қаралып жүр. Сонымен бірге қолданудың 2013 жылғы 30 мамырдағы Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың № 577 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдамада [6] су ресурстарын орнықты пайдалану туралы айтылған. Осы құжатта су ресурстары бойынша 2020 жылға қарай Қазақстан халқын ауыз сумен қамтамасыз ету және 2040 жылға қарай ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету проблемаларын шешу жөніндегі міндет тұрғандығы көрсетілген. Аты айтып тұрғандай, «жасыл экономиканың» шаруашылық секторларының басым көпшілігі суды қажет етеді. Сол себепті, ең алдымен, «жасыл экономикаға» көшудің басым міндеттерінің ішінде алғашқы орынды ресурстары алып отыр. «Осы ресурстарды пайдалану мен басқару тиімділігін көтеруде» су мәселесі бірінші аталған және де ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде су қауіпсіздігін көтеруді атаған.

«Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдама үш кезеңмен іске асырылмақшы. Аталмыш тұжырымдаманы іске асыру мақсатында Қазақстанда су ресурстарын басқару жөніндегі 2014–2040 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама әзірлеу жоспарланып отыр. Онда мыналар ерекше айтылған:

– пайдаланылатын ауыл шаруашылығы дақылдарын суару тиімділігін арттыруға, су сыйымдылығын төмендетуге, суару арналарындағы ысырапты азайтуға бағытталған шараларды; өнеркәсіпте суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды;

– сумен жабдықтау және суды бұрудың муниципалды кәсіпорындарының суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды;

– 2015, 2020, 2025 жылдарға және қорытынды 2040 жылға белгіленген аралық мақсаттармен салыстыру арқылы көрсетілген секторларда суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды іске асыру тиімділігін үнемі қадағалау тетігін;

– су-техникалық құрылыстарды салу мен жаңғыртуға арналған операциялық шығындарды және күрделі шығыстарды толық өтеуге, сондай-ақ суды пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған ынталандыру шаралары бойынша ұсыныстар әзірлеуді;

– сумен жабдықтауды жақсартуға (мысалы, дамбалар салу, оның ішінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестік негізінде) бағытталған неғұрлым қолайлы инфрақұрылымдық жобаларды инвестициялық бағалауды, басымдық беруді және олардың қысқа тізімін құруды қамтитын суды пайдаланудың тиімділігін арттыруға бағытталған 2014–2040 жылдарға арналған Су ресурстарын басқарудың мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу [7].

Траншекаралық су-энергетика мәселесі Қазақстан Республикасы үшін Қытай Халық Республикасымен де тікелей байланысты. Қазақстан мен Қытайдың арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесі өткен ғасырдың 70-ші жылдардың аяғы-80-ші жылдардың басында биполярлы әлем кезінде пайда болды. Сол жылдары трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану мен қорғау мәселелерін реттейтін мемлекетаралық келісімді жасау туралы құрамына Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттері кіретін Кеңестер Одағы Қытаймен уағдаластыққа қол жеткізді. Бірақ бұл мәселе дер кезінде шешілмей қалды. Оған КСРО-ның тарауы себеп болды. Осыдан кейін бұл мәселе кейінге қалдырылды. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін трансшекаралық өзендер мәселесі мемлекетаралық қатынастардағы басымдылық беріп қарастыратын проблемалардың біріне айналды.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында өзекті болып отырған трансшекаралық Ертіс және Іле өзендерінің мәселесі қазақстандықтарды аз алаңдатып отырған жоқ. Қытайдан Қара Ертіс деп бастау алатын Ертіс өзені проблемасы шекараны делимитациялаудан кейінгі ең бір өзекті проблемаға айналған болатын. Ертістің мәселесі 1990-шы жылдардың екінші жартысынан бастап екі мемлекеттің арасындағы шешімін таппай отырған проблемаға айналды.

Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялы ауданындағы Қарамай қаласы осы елдің Батыс аймағындағы мұнай өңдейтін ірі орталықтардың бірі болып табылады. Бұл аймақтың Қытай үшін тек геосаяси жағынан ғана емес, геоэкономикалық жағынан алғанда да маңызы бар. Себебі Шыңжан Қытай Халық Республикасындағы ірі шаруашылық кешені ғана болып қоймай, түрлі ресурстардың, оның ішінде жоғары сапалы пайдалы қазбалардың орталығы болып табылады. Бұл ауданда пайдалы қазбалардың жүзден аса түрі табылып отыр. Сондықтан «Батыс өлкені игеру» саясатына байланысты Қытай үкіметі соңғы жылдары бұл аймаққа үлкен көңіл аударуда. Осы саясатқа байланысты Шыңжан үкіметі шаруашылық қажеттерге су ресурстарын пайдалану мақсатында тез арада Қара Ертіс — Қарамай каналын салуды бастаған болатын. Қара Ертістің, сол сияқты қосымша Іле өзенінің суын бұрмалау шекаралық мемлекеттерді — Қазақстан мен Ресейді осы кезден бастап қатты алаңдата бастады. «Қытай жағының мәлімдеуі бойынша, ауданға судың үнемі жетіспеушілігіне байланысты оны сумен қамтамасыз етіп отыру үшін жыл сайын Ертістен 450 млн кубометр мөлшерінде су алады, ал болашақта оның көлемін 1,5 млрд кубометрге дейін өсірмекші» [8]. 1997 жылы Қазақстан, Қырғызстан және Ресей мемлекеттері әрқайсысы жеке-жеке Қытай тарапына трансшекаралық өзендердің мәселелері бойынша қысқаша түсіндірме жазбалар жіберді. Ресейдің бұл мәселеге қатысуы Ертіс Обь өзенінің саласы болып отырғандығында. Ал Шыңжан Ұйғыр автономиялы ауданындағы Тарым ойпатының 75 пайызын суландыратын Сарыжас өзенінің суы Қырғызстанның аумағында жинақталады. Қытай тарапы жауап ретінде бастапқы кезеңде екі жақты үлгіде келіссөздер жүргізуге ыңғай білдірді, мұны олар әрбір жағдайда жеке бағдар ұстану қажеттігімен түсіндірді. Қазақстан Ертіс өзені бойынша болатын диалогты міндетті түрде Ресейдің қатысуымен шешу керек дейді және ол үш жақты сипат алады деп санайды [9]. Өйткені ол осы су арнасы аумақтары бойынша ағып өтетін үш мемлекеттің — Қазақстанның, Ресейдің және Қытайдың ұлттық мүдделеріне жауап береді. Сол сияқты су ресурстарын ұтымды пайдалануда тең жауапкершілік жүктеу қажеттігінен туындайды.

Ертіс өзенінің суына Қытай жағы ғана мұқтаж емес. Ірі өнеркәсіп орталықтары орналасқан Павлодар, Шығыс Қазақстан және Орталық Қазақстан облыстарын қамтамасыз етіп отырған Ертістің суын Қазақстан да аса қажет етеді. Әсіресе Ертіс-Қарағанды каналының бойында орналасқан республиканың ірі өнеркәсіп орталықтары — Қарағанды мен Теміртау қалалары және олардың маңындағы серіктес қалалар соңғы жылдары су проблемасына жиі килігуде. Бұл негізінен су шаруашылығы жүйелерінің ескіруіне байланысты суды тасымалдауда көп жағдайда ақырына дейін

жетпей, далаға ысырап болып кетуде. Мысалы, мұндай факторды бір ғана Теміртау қаласында жиі кездестіруге болады. Ауыз суының жетіспеушілігінен мұнда көп жағдайда халыққа суды су тасымалдайтын машиналар жеткізіп отыр.

Бұл проблема тек Ертіске ғана емес, Іле өзеніне де байланысты болып отырғандықтан, Қазақстанды бей-жай қалдыра алмайды. Сарапшылардың есептеулері бойынша, Қытай жағы өз жоспарларын іске асыра бастаған уақытта қалыптасқан сумен қамтамасыз ету жүйесі бұзылады және ол Қазақстанның солтүстік-шығыс және орталық аудандарындағы өнеркәсіп орындары мен ауыл шаруашылығына қатты ықпалын тигізеді [10]. Ең маңыздысы Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында да екінші Арал проблемасы туу қаупі бар. Дер кезінде бұл мәселені қолға алмаса, Балқаш пен Зайсан көлдері маңы да экологиялық апат аймағына айналуы мүмкін. Сондықтан да Қазақстан жағының алаңдайтын реті бар.

«Қара Ертістен аталған көлемде суды алу (жылына 1 текше км-ден 3 текше км дейін) Ертіс ГЭС-і сарқырамасында электр қуатын өндіруді азайтуды (25 пайызға дейін); Зайсан мен Бұқтырма су қоймасы алаңының бөлінуіне әкелді, Ертістің осы бөлігінде кеме қатынасы тоқталды, балық шаруашылығы мен экологиялық жай-күй елеулі түрде нашарлады, Ертіс-Қарағанды каналына су беруді азайту қаупі туындайды», — деген маман-ғалымдардың пікірлері өте орынды [11].

2001 жылдың 16 мен 25 маусым аралығында Қытайда трансшекаралық өзендер бойынша қазақстан-қытай сарапшылар жұмыс тобының екінші мәжілісі болып өтті. Мәжілісте Тараптар шекара ауданында Ертіс, Іле және Текес өзендері ағымдарының көлемі туралы мәліметтермен алмасып отыру жөнінде уағдаласты және осы өзендердің су сапасын сипаттайтын ақпараттармен алмасып отыруға келісілді [12;14]. Осы жылдың 17 тамызында Алматы қаласында қазақстан-қытай келіссөздерінің бесінші раунды өткен болатын. Екі жақты осы кездесу кезінде трансшекаралық өзендердің суын бірлесіп пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы Келісімнің жобасы жасалынды [12;14]. Соған қарамастан, бұл проблема әлі күнге дейін түбегейлі шешімін таппай отыр. Бірақ күн тәртібіндегі міндет — трансшекаралық өзендердің қажетті су балансын сақтауға, оларды бірігіп пайдалану мен қорғаудың, ластау мен судың сарқылуын болдырмаудың ортақ ұсыныстарын жасауға бағытталуы тиіс.

Трансшекаралық су мәселесі бойынша Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында екі мемлекеттің территориясында ағатын 24 өзен бойынша су бөлісу туралы келісім жасалмақ. «Қазақстан мен Қытай арасындағы 24 трансшекаралық өзеннің 18-і Алматы облысында, қалғандары — Шығыс Қазақстан өңірінде. Алдағы жылы екі ел трансшекаралық өзендердің суын бөлісу туралы өзара келісімге келмек. Арнайы құрылған бірлескен комиссия құрамында әрбір өзен бойынша жұмыс топтары құрылып, жұмыс жасауда» [13].

Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің Балқаш-Алакөл бассейні инспекциясының бастығы С.Мұқатаевтың пікірінше, трансшекаралық өзен суларын бөлісуде реттегіш су тораптарының маңызы өте зор. Бүгінгі күні елімізде қазақ-қырғыз шекарасындағы Шу өзені мен қазақ-қытай шекарасындағы Қорғас өзенінде осындай су тораптары жұмыс жасап тұр. Оның алғашқысы өткен ғасырдың 50–60 жылдары салынса, екіншісі таяуда ғана іске қосылды. Инспекция бастығының айтуынша, «суды бөлісудің тетіктері толық жұмыс істейтін болса, трансшекаралық өзендерге қатысты мәселенің бәрі рет-ретімен шешіле бастайды. Мәселен, Балқаш көліне құятын судың 80 пайызы Іледен келеді. 2012–2013 жылдары Іледен келетін судың көлемі біршама азайып кетті. Қапшағай су қоймасына көктемнен бері жиналатын судың көлемі биылдың өзінде жылдағыдан 70 млн текше метрге кем болып отыр» [13].

Трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық Қазақстан мен Қытай Халық Республикалары арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестіктің маңызды құрамдас бөлімі болғандықтан, екі мемлекет те осы бағытта трансшекаралық су ағындарын бірлесіп пайдалану және қорғау, олардың ластануы мен сарқылуын болдырмау мәселелері бойынша жалпы ұстанымды қалыптастыруға ұмтылуда.

2013 жылғы 19–20 тамыздағы Қазақстанға ресми сапары барысында Қытай Халық Республикасының Сыртқы министрі Ван И: «Егер трансшекаралық сулар туралы айтар болсақ, Қытай Қазақстан мүддесіне нұқсан келтіретін ештеңе жасап жатқан жоқ. Біз екі тараптың күш салуымен осы мәселені міндетті түрде абыроймен реттеу жолын табамыз және екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер біздің екі халықты тығыз байланыстыратын түйін болады деген сенімдеміз», — деп мәлімдеген болатын [14]. Ал 2013 жылдың қыркүйек айының 6–8 күндері аралығында Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпиннің Қазақстанға жасаған алғашқы ресми сапарының

барысында екі ел басшылары қол қойған жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету туралы бірлескен декларацияда трансшекаралық өзендер мәселесіне ерекше назар аударылған. Бұдан байқайтынымыз, трансшекаралық өзендер бойынша су бөлісу мәселесі тек Қазақстан үшін емес, Қытай жағына да маңызды.

Су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі — бұл ұлттық қауіпсіздіктің кепілі. Сол себепті осы саладағы бүгінгі жағдайды Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік кеңесі жіті бақылап келеді. Оның болжамына сәйкес, 2025 жылға қарай әлем халықтарының 80 пайызы су тапшылығы мәселесіне тап болады. «Өкінішке орай, бүгінде Қазақстан сыртқы су ресурстарына тәуелді. Себебі жыл сайын ол судың 40 пайызы шекараның арғы жағынан келеді. Оның азаюы көптеген экологиялық апаттарға себеп болып, елдің әлеуметтік-экономикалық даму болашағына үлкен қауіп төндіреді», — дейді Қауіпсіздік кеңесінің өкілдері [15]. Олардың сөзіне қарағанда, қазіргі кезде Орталық Азия аймағында су ресурстарын басқарудың интеграциялық жүйесін енгізу аса маңызды. Алайда онымен кейбір көрші мемлекеттер келіспей жатыр. Бұл түптің-түбінде сан алуан теке-тірестерге әкеліп соқтыруы ықтимал.

Орталық Азия аймағындағы су энергетикасы мәселелері әдетте ауыл шаруашылық проблемаларымен, ең алдымен суару мәселесімен түйістіріле отырып, тығыз байланыста шешіледі. Бұл өңірде ауыл шаруашылығын сумен қамтуға жалпы тұтынылатын тұщы судың 79–91 % пайдаланылады. Көптеген орталықазиялық өзендерде су қоймаларының құрылысы ұсақ қана емес, ірі өзендердің де ағыстарын кеңінен реттеуге мүмкіндік береді. Өз бетімен суару үшін өзендердің таулардан жазықтыққа шығар бойындағы ағыстарының күрт бұрылыстары мен өзен алаптарының дөнестігі, яғни ірі өзен арналарының төменгі ағыстары ағатын жазықтықтардан едәуір жоғары орналасуы, қолайлы болып табылады. Әсіресе төмен орналасқан шөлейтті жазықтықтармен ағатын өзендердің жаз ортасында, яғни Орталық Азияның оңтүстігінде бір де бір тамшы жауын-шашын жаумайтын, ал мәдени дақылдары қауырт өсу кезеңінде болған кезде таситынының маңызы зор. Алайда Орталық Азия елдерінде шаруашылық қызметте қор пайдалану көзқарасы басым болып, суды ауыл шаруашылығы мен энергетика қажеттілігіне ғана жұмсау мәселесі қарастырылып, оның басқа қызметі ескерілмей келді. Су ағыстарының реттелмеуі және ластануы балық қорларының қысқаруына әкеліп соқты, аймақта экологиялық қауіпсіздік проблемасын тудырды. Мысалы, Қырғызстан Шу, Талас, Нарын, Ақ Бура, Қарадария шекарааралық өзендерінің ағыстарын реттеу және шекаралас елдерді суландыру мақсатында Кеңес Одағы кезінде салынған 10-нан астам ірі су қоймаларының бүгінгі жағдайы экономикалық ахуалының қиындығына байланысты осы объектілерді толық қаржыландырмау себебінен су қоймаларына батпақтану, сортаңдану, су жайылу т.б. экологиялық қауіпі төнуде. Ал Өзбекстанда суды дұрыс пайдаланбаудан Хорезм, Қарақалпақстан Республикасында, Бұқара, Навои және Қашқадария облыстарында ауыз су тапшылығы мәселесін тудырып, су арқылы жұғатын аурулар санының көбеюіне әкеліп соғуда. Соңғы проблема тек Өзбекстанда ғана емес, Орталық Азияның басқа да мемлекеттерінде жиі кездесетін факторға айналды.

Трансшекаралық су-энергетика ресурстарын мемлекеттердің пайдалануында Орталық Азияда саяси жағдайды да туындатып отыр. Ол негізінен ұлтаралық қақтығыстар арқылы байқалып жүр. Оның көрінісін Тәжікстан мен Қырғызстандағы ұлтаралық шиеленістерден көруімізге болады. «Тәжікстанның Шаартуз, Кабодиен, Пяндж деп аталатын оңтүстік аудандарында көшпелі арабтар мен өзбектердің қаратегін тәжіктерінің арасындағы жанжал негізінен жер мен суды бөліске салудан туындады» [16].

Соңғы 20 жылдың ішінде Тәжікстанның Ходжанд облысы Исфара ауданындағы тәжіктер мен Қырғызстанның Ош облысындағы Баткен ауданындағы қырғыздардың арасындағы жүрген қақтығыстар да су мен суармалы жерге байланысты пайда болды. Фергана жазығында ежелден жер өңдеумен айналысып келе жатқан осы екі этностың арасындағы шиеленіс саяси сипат алды.

Бұқаралық ақпарат құралдарында сарапшы-мамандардың айтуынша, бүгінде сыртқы саяси күштердің араласуымен де Орталық Азиядағы су тартыстары орын алып отыр. Мәселен, қазір Сырдария мен Әмудария өзендері бойымен су дұрыс тарамай жатыр. Себебі осы трансшекаралық өзендердің басында отырған Қырғызстан мен Тәжікстан суды жеке энергетикалық мақсаттарға пайдалануды көздейді. Ол үшін Қырғызстан Сырдария өзені бойында «Қамбар ата-1» гидро-электр станциясын салуды жоспарлап отыр. Биіктігі 275 м болатын алып құрылысқа 5 млрд долл. жұмсалмақшы. Аталған құрылысқа АҚШ-тың инвестициясы тартылып отыр деген ақпарат бар. Бұл сыртқы саяси күштердің араласуында үлкен саяси стратегиялық мән жатқандығын байқалтады, яғни

суға байланысты туындайтын этносаралық қақтығыстарды өз мақсаттарына пайдалану. Нақтырақ айтатын болсақ, осындай келеңсіз оқиғаларды мемлекетаралық қақтығыс деңгейіне жеткізіп, өздері осы мемлекеттердегі табиғи ресурстарға ауыз салу.

Бір өзеннің бойында орналасқан суды тұтынушылардың арасындағы суға байланысты туындаған мәселелерді реттеудің түрлі нормалары ерте дүние дәуірінде басталғаны тарихтан белгілі. Оны растайтын тарихи жазба деректер мен археологиялық ескерткіштер де бар.

Су ресурстарын бірлесіп пайдалануға байланысты даулы мәселелерді реттеу мен шешу мемлекеттердің өзара келісімдер мен шарттар жасасуы арқылы ғана мүмкін екендігін тарихи тәжірибе көрсетіп отыр. Дүние жүзі бойынша су ресурстарына қатысты туындаған мәселелерді шешу жолында түрлі мемлекеттердің қарым-қатынастарын реттейтін халықаралық шарттарға қол қойылғаны мәлім.

Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Орталық Азия аймағындағы су-энергетикалық ресурстарын дұрыс пайдалана отырып, аймақ елдері арасындағы ықпалдастықты тереңдетпейінше, бұл мәселені бірден шешу мүмкін емес. Сол себепті де Орталық Азия республикаларының барлығы қатысатын және интеграцияға ұласатын тығыз ынтымақтастық қажет. Толыққанды ынтымақтастық орнағанда ғана аймақта су-энергетикалық мәселелерден туындаған қауіп-қатердің алдын алуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Асанбаев М.Б.* Некоторые проблемы водной проблематики в Центральной Азии // Саясат. — 2000. — № 3(4). — С. 96.
- 2 *Бейсенбекова Н.А., Сақтаганова З.Ф., Шотбақова Л.Қ. т.б.* Сарыарқаның ұлы азаматтары (XX ғасырдың басы): Моногр. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 438 б.
- 3 Заявление глав государств Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Республики Узбекистан об использовании водно-энергетических ресурсов: Сб. документов по междунар. праву. Т. I. Сост. Атанов М.М., Ибрашев Ж.О. и др. — Алматы, 1998. — С. 470–471.
- 4 *Смағұлова Г.М.* Орталық Азия ынтымақтастығы елдеріндегі су-энергетика ресурстарының кейбір мәселелері // ҚазҰУ жаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық. — 2003. — № 2 (10). — 53–57-б.
- 5 *Примбетов С., Сабиров М.* Региональная энергетическая интеграция — надежная основа будущих инвестиций // АльПари. — 2000. — № 1. — С. 12–25.
- 6 Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшүі жөніндегі тұжырымдама // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.eco.gov.kz/files> (дата обращения 30.05. 2014).
- 7 Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшүі жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру жөніндегі 2013–2020 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 шілдедегі № 750 Қаулысы // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31430041 (дата обращения 31.05. 2014)
- 8 Современный Синьцзян и его место в казахстанско-китайских отношениях / Под общ. ред. К.Л.Сыроежкина. — Алматы, 1997. — С. 82.
- 9 *Ыдырысов Е.* Ертіс пен Іле — ізгі көршілестік пен достық өзендері // Егемен Қазақстан. — 1999. — 23 қараша.
- 10 Ортақ өзендерді пайдалану жайы қалай шешілмек // Егемен Қазақстан. — 2000. — 2 қараша.
- 11 *Северский И.В.* Тағы да Ертіс туралы // Егемен Қазақстан. — 1999. — 10 желт.
- 12 Траншекаралық өзендер бойынша қазақстан-қытай сарапшылар жұмысшы тобының екінші мәжілісі (16–25.06.2001) // Дипломатия жаршысы. — 2001. — № 3.
- 13 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.inform.kz/eng/article/2574647> (дата обращения 30.05. 2014)
- 14 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://mfa.gov.kz> (дата обращения 30.05. 2014)
- 15 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://alashainasy.kz/main/41957/> (дата обращения 21.05. 2014)
- 16 *Олимов М., Камолитдинов А.* Региональное сотрудничество по использованию водных и энергетических ресурсов Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 2(3). — С. 12.

Г.М.Смағұлова, Ж.М.Кенжеғали

Место водных ресурсов в сохранении национальной безопасности в странах Центральной Азии

В статье рассмотрены роль и место водных ресурсов в обеспечении национальной безопасности в странах Центральной Азии. Проанализированы пути решения вопросов, касающихся трансграничных водных проблем данного региона. Отмечена необходимость применения международного опыта в решении проблем использования водно-энергетических ресурсов на региональном уровне. Сделан вывод, что водные ресурсы являются одним из основных компонентов сохранения национальной безопасности.

G.M.Smagulova, Zh.M.Kenzhegali

Place of water resources in maintaining national security in Central Asia

The article considers the role and place of water resources in providing national security in Central Asia. The ways of resolution of questions regarding transboundary water problems in the region. Is noted necessity of application of international experience in solving problems of water and energy resources usage at the regional level. It is concluded that water resources are one of the main components of preserving national security.

References

- 1 Asanbaev M.B. *Sayasat*, 2000, 3 (4), p. 96.
- 2 Beisenbekova N.A., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K. etc. *Great citizens of Sary-Arka* (beginning of XX century): Monography, Karaganda: KSU Publ., 2008, p. 207, 208.
- 3 *Statement by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan about using water and energy resources* // Collection of documents on international law, V. I, Almaty, 1998, p. 470–471 / Comp. M.M. Atanov, Zh.O.Ibrashev etc.
- 4 Smagulova G.M. *Bull. of KazNU. International relations and international Law ser.*, 2003, 2 (10), p. 53–57.
- 5 Primbetov S., Sabirov M. *Al-Pari*, 2000, 1, p. 18–20.
- 6 *Concept of the transition of Republic of Kazakhstan to «Green economy»* // [ER]. Access mode: <http://www.eco.gov.kz/files> (date of access: 30.05. 2014).
- 7 *Decree № 750 from July 31, 2013 of Government of RK in order to approve action plan for implementing concept of the transition of Republic of Kazakhstan to «Green economy»* // [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz /Document/?doc_id=31430041 (date of access: 31.05. 2014).
- 8 Modern Xinjiang and its place in the Kazakh-Chinese relations / Under the generka editorship of K.L.Syroezhkin, Almaty, 1997, p. 82.
- 9 Ydyrysov E. *Egemen Kazakhstan*, 1999, 23, November, p. 6.
- 10 *Egemen Kazakhstan*, 2000, 2, November.
- 11 Severski I.V. *Egemen Kazakhstan*, 1999, 10, December.
- 12 *Bull. of Diplomacy*, 2001, 3.
- 13 [ER]. Access mode: <http://www.inform.kz/eng/article/2574647> (date of access: 30.05. 2014).
- 14 [ER]. Access mode: <http://mfa.gov.kz> (date of access: 30.05. 2014).
- 15 [ER]. Access mode: <http://alashainasy.kz/main/41957/> (date of access: 21.05. 2014).
- 16 Olimov M., Kamoliddinov A. *Central Asia and Caucasus*, 1999, 2(3), p. 12.